

З ЛИСТУВАННЯ НИКОДИМА КОНДАКОВА ТА АРХІМАНДРИТА АНТОНІНА (КАПУСТІНА)

В історіографічних дослідженнях багатогранної творчості Никодима Павловича Кондакова (1844–1925) чільне місце приділяється аналізу його наукових студій з вивчення близькосхідної християнської іконографії¹, публікації ним образотворчих матеріалів з означеної проблематики², історії самих подорожей³, вплив колосального багажу знань на праці у цій галузі інших вчених⁴. Збираючи необхідні для дослідницької роботи матеріали, Кондаков здійснив низку наукових відряджень до Близького Сходу, результати яких були відображені у низці наукових праць, найважливішими серед яких можемо назвати “Подорож на Синай у 1881 р.”⁵ та, як додаток до неї, альбом фотографій “Види та старожитності Синайського монастиря”⁶, а також видання “Археологічна подорож по Сирії та Палестині”⁷. Власне, саме ці видання із залученням архівних матеріалів⁸ становлять головне джерело для вивчення сучасними вченими “близькосхідної” складової творчого доробку Кондакова.

Проте перше, “заочне”, знайомство Никодима Павловича з Близьким Сходом відбулося дещо раніше його подорожі на Синай у 1881 р.

¹ В.Г. Пуцко, *Н.П. Кондаков и изучение палестинской иконографии*, Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки / сост. И.Л. Кызласова, Москва 2004, с. 245–252.

² С.О. Вялова, *Синайский альбом Н.П. Кондакова*, Россия и христианский Восток, Москва 1997, с. 208–225; С.О. Вялова, *Синайский альбом Н.П. Кондакова как источник изучения памятников письменности и архитектуры (Из истории изучения Синайского альбома)* ВИД 26: К 60-летию со дня смерти академика Н.П. Лихачева (1998) 241–254; С.О. Вялова, *Фотографическое наследие XIX века: Н.П. Кондаков и его “Альбом видов и древностей Синайских”*, Фотография. Изображение. Документ, Санкт-Петербург 2010, вып. 1 (1), с. 15–20.

³ Архимандрит Исаия (Белов), *Н.П. Кондаков и его исследования на Синае*, БТ 28 (1987) 262–271; А.С. Смирнов, *Неизвестные страницы археологических путешествий Н.П. Кондакова*, Российский археологический ежегодник 1 (2011) 512–518.

⁴ И.П. Медведев, *Н.П. Кондаков как соавтор В.Н. Бенешевича по изданию Синайского альбома*, Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки / сост. И.Л. Кызласова, Москва 2004, с. 141–149.

⁵ Н.П. Кондаков, *Путешествие на Синай в 1881 году. Из путевых впечатлений. Древности Синайского монастыря*, Одесса 1882, 160 с.

⁶ *Vues et antiquités du Sinai par M. le Professeur Kondakoff et photographe J.X. Raoult.* [Odessa 1881].

⁷ Н.П. Кондаков, *Археологическое путешествие по Сирии и Палестине*, Санкт-Петербург 1904, 308 с.

⁸ Частина з цих матеріалів опублікована. Див.: С.О. Вялова, *Синайский альбом...*, 1997, с. 217–225; И.П. Медведев, *Указ. соч.*, с. 146–149.

І сталося воно завдяки налагодженню листування між Н. Кондаковим та відомим церковним археологом і візантиністом, керівником Російської археологічної місії в Єрусалимі (1865–1894) архимандритом Антоніном (Капустіним). Обставини цього знайомства і розглядатимуться у цій статті, присвяченій публікації листів Кондакова до Антоніна, що дозволить розгорнути ще одну сторінку біографії обох вчених.

Про особисте знайомство з архимандритом згадує Никодим Павлович у автобіографічних “Спогадах та думках” кількома реченнями:

“Я знав також відомого палестинського подвижника архимандрита Антоніна та живо пам’ятаю перед собою стоячим – маленьку, суху знесилену фігурку цього великого господаря руських володінь на Сході. На накопичені та зібрані з відусіль суми скупав Антонін, не припиняючи, землі та володіння, що у запустінні лежать у Яффі та Єрусалимі, Віфлеємі, Горньому Єрихоні, Хевроні тощо. За перебування або у Єрусалимі, куди б я не задумав виїхати в околиці, архимандрит Антонін або супроводжував, або їхав уперед та влаштовував там у своєму володінні гостинну зустріч з чаєм, овечим сиром, коржиками або хоча б просфорами; всюди були у нього свої люди, усюди процвітало господарство, з усього виходила користь. Він був великим шанувальником старовини, щиро бажав чому-небудь навчитися”⁹.

І. Кизласова зазначає¹⁰, що у своїй біографії Н. Кондаков не завжди подавав згадки про окремі моменти своєї біографії та людей, з якими йому доводилось зустрічатись. Наприклад, він жодним словом не згадав свого колегу по Новоросійському університету, відомого візантиніста Ф. Успенського, не подав до редактованого ним журналу “Византийский временник” жодної статті. Ці факти, на думку дослідниці, свідчать про складну палітру взаємовідносин вченого зі своїми колегами, про сутність якої можемо тільки здогадуватись. Однак теплі згадки про архимандрита Антоніна, що містяться в окремому пасажі “Спогадів та дум”, де Кондаков так само розповідає про знайомство з іншим відомим вченим-візантиністом єпископом Порфирієм (Успенським)¹¹, засвідчують про глибoku

⁹ Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы* / Публ. И.Л. Кызласовой // Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки / сост. И.Л. Кызласова, Москва 2004, с. 81. Докладніше про згадану у наведеному уривку про діяльність архимандрита Антоніна на Близькому Сході див., напр.: Архимандрит Киприан (Керн), *О. Антонин Капустин. Архимандрит и начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме (1865–1894 гг.)*. Глава VIII. Иерусалимские годы. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://palomnic.org/rdm/k/10/>. Дата звернення: 17.01.2014.

¹⁰ И.Л. Кызласова, *Предварительные замечания к мемуарам ученого* // Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки / сост. И.Л. Кызласова, Москва 2004, с. 14–15.

¹¹ У своїх біографічних “Спогадах та думках” Н. Кондаков пише, що познайомився з єпископом Порфирієм (Успенським) в Одесі 1877 р.: Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы...*, с. 80.

повагу мемуариста до осіб освічених архієреїв, що особливо окреслюється на тлі загальних критичних зауважень по відношенню до російського духовенства¹². З усією очевидністю можемо констатувати, що Кондаков ставився до вченого архімандрита як до свого старшого та більш досвідченого колеги, що підтверджується й текстами листів до нього.

Н. Кондаков у своїх спогадах жодним словом не згадує ані про час, ані про обставини свого знайомства з архімандритом Антоніном. Однак пролити світло на ці питання дозволяє дослідження епістолярного спадку Кондакова.

Ініціатива налагодження контактів надходила від Кондакова, який 27 березня 1878 р. листом звернувся до архімандрита Антоніна, що на той час, у зв'язку з російсько-турецькою війною 1877–1878 рр., змушений був перебратись до Греції, полишивши свої “володіння” на Близькому Сході, які перебували у складі Османської імперії.

Адресу архімандрита у Греції Н. Кондаков дізнався від віце-президента Одеського товариства історії та старожитностей М. Мурзакевича, який саме у цей час після тривалої перерви відновив епістолярні контакти¹³ з о. Антоніном, що вже довгий час був членом цього наукового об'єднання (з 14 жовтня 1858 р.¹⁴). До речі, Н. Кондаков теж був дійсним членом товариства з 12 вересня 1875 р.¹⁵

Як свідчить запис у щоденнику архімандрита Антоніна¹⁶, лист від Никодима Павловича він отримав 6 квітня 1878 р.: “Ще лист від професора

Однак Никодим Павлович помилився, оскільки візит Порфирія до Одеси датується жовтнем 1878 р., коли він прибув до міста, як пише у спогадах, для ознайомлення з пергаменним грецьким Євангелієм XI ст., що зберігався у “місцевому музеї” та для переписування з нього місяцеслова: *Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки епископа Порфирия Успенского*, Т. VIII: часть 1861 года и годы 1862, 1863, 1864. 1865–1878, 1878–1884 и 1885, Санкт-Петербург 1902, с. 493–495.

¹² Н.П. Кондаков, “*Особым отделом своих воспоминаний...*” / публ. Л.Л. Копецкой, Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки / сост. И.Л. Кызласова, Москва 2004, с. 106–111.

¹³ IP НБУВ, ф. XIII, од. зб. 1599–1601. Див. публ. у цьому виданні.

¹⁴ *Летопись общества с 14 ноября 1852 по 14 ноября 1859 года*, ЗООИД 4 (1858) 392.

¹⁵ *Летопись общества с 14-го ноября 1874 года по 14-го ноября 1877 года*, ЗООИД 10 (1877) 367.

¹⁶ Багатотомний щоденник архімандрита Антоніна охоплює поденні записи його життя від 1832 р. до 1894 р. Докл. історію рукопису див.: Н.Н. Лисовой, Р.Б. Бутова, *Архимандрит Антонин и его дневник*, Архимандрит Антонин (Капустин). Дневник. Год 1881 / Изд. подг. Н.Н. Лисовой, Р.Б. Бутова; отв. ред. Я.Н. Щапов, Москва 2011, с. 317–361. Повністю опубліковані тексти щоденників за 1850 р. та 1881 р.: Архимандрит Антонин (Капустин), *Дневник. Год 1850* / Изд. подг. Л.А. Герд, К.А. Вах, Москва 2014, с. 17–132; Архимандрит Антонин (Капустин), *Дневник. Год 1881* / Изд. подг. Н.Н. Лисовой, Р.Б. Бутова; отв. ред. Я.Н. Щапов, Москва 2011, с. 15–314.

Новоросійського університету Кондакова з предмета археології”¹⁷. Ця дата співпадає з виконаною на самому листі червоним чорнилом поміткою о. Антоніна “Пірей. 6 квітня 1878”¹⁸.

Знаючи про зібрану о. Антоніном колекцію стародавніх рукописів, у листі Кондаков звертається з проханням надіслати їх перелік, аби пізніше визначити, з якими саме з них варто ознайомитись для подальших наукових досліджень. Аби архимандрит переконався, що це бажання – не просто цікавість, Никодим Павлович надсилає як своєрідний додаток до листа пакунок із власними книгами. Він був надісланий окремо, прибув до Пірею кількома днями пізніше, що засвідчено іншим щоденниковим записом о. Антоніна від 20 квітня 1878 р.: “Якуб¹⁹ з посилкою від п. Кондакова, що містила в собі 8 брошур вченого працелюбного археолога російського”²⁰. Які саме книжки були надіслані Кондаковим, ані він, ані архимандрит Антонін не згадують²¹. Однак впевнено засвідчено, що архимандрит Антонін ретельно вивчив надіслані матеріали, по-своєму з іронією, однак у дійсності високо оцінивши науковий рівень праць Кондакова, засвідчивши у своєму щоденнику під 21 квітня 1878 р.: “Читання Кондаковщини. Нема чому вчити такого всезнавця”²². Вочевидь, певні думки щодо цих наукових праць містились у написаному о. Антоніном листі до Кондакова, про який він згадує у щоденнику під 2 травня 1878 р. “Писання Кондакову”²³. Сам цей лист не виявлений²⁴.

У другій частині листа Н. Кондаков намагався з’ясувати можливість допомоги о. Антоніна у придбанні колекцій задля поповнення фондів Музею красних мистецтв Новоросійського університету, який він очолював²⁵. Знову

¹⁷ Цит. за: Л.А. Герд, *Архим. Антонин Капустин...*, с. 34.

¹⁸ Варто зазначити, що на всіх листах Н. Кондакова, що публікуються у цій статті, о. Антоніном проставлені дати отримання.

¹⁹ Халебі, Яків Григорович (1846–1901) – перекладач Руської духовної місії у Єрусалимі, служив о. Антоніну.

²⁰ Цит. за: Л.А. Герд, *Архим. Антонин Капустин...*, с. 34.

²¹ На час написання листа Н. Кондаков надрукував близько двох десятків праць (див. список у цьому виданні), тож визначити надіслані “брошури” (точніше, відбитки статей) можемо виключно гіпотетично. Складений В. Мишциним у Єрусалимі у 1901 р. “Опис книг, що знаходяться у бібліотеці архимандрита Антоніна” що зберігається у Російському державному історичному архіві (ф. 834, оп. 4, спр. 1240) залишився нам недоступним.

²² Цит. за: Л.А. Герд, *Архим. Антонин Капустин...*, с. 34.

²³ Цит. за: Л.А. Герд, *Архим. Антонин Капустин...*, с. 34.

²⁴ Хочу подякувати директору Санкт-Петербурзького філіалу Архіву РАН І. Тункиній за надану інформацію щодо наявності листів о. Антоніна у фонді Н. Кондакова (ф. 115).

²⁵ В історіографії поширене твердження, ніби вчений керував цим музеєм протягом 1883–1888 рр.: І.В. Тункина, *Н.П. Кондаков: Обзор личного фонда*, Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга / под. ред. И.П. Медведева, Санкт-Петербург

ж таки, вчений до о. Антоніна звернувся не випадково, оскільки архімандрит неодноразово жертвував зібрані ним матеріали музеям різних наукових установ та товариств; зокрема, Одеське товариство історії та старожитностей у 1875 р. від Антоніна отримало у подарунок понад 350 східних монет²⁶; пізніше він також допомагав у поповненні музею Товариства²⁷. Особливий інтерес Кондакова становили античні теракоти Танагри, зібрані російським посланником у Афінах П. Сабуровим. Кондаков сподівався на сприяння о. Антоніна у цьому питанні.

Вчений архімандрит з'ясував ті моменти, які цікавили Н. Кондакова щодо колекції П. Сабурова, надіславши листа відповідного листа, вочевидь, у травні 1878 р., що засвідчено записом у щоденнику: “Писання щодо теракот п. Кондакову до Одеси”²⁸. Цього листа також не виявлено.

Проте зі змісту наступної епістоли Н. Кондакова від 6 вересня 1878 р. можемо зробити висновок, що о. Антонін дипломатично відмовив вченому у посередництві для придбання колекції теракот, порадивши відкласти питання до особистого відвідання Никодимом Павловичем Греції. З міркуваннями о. Антоніна Кондаков цілком погодився. Крім того, вчений попросив архімандрита про сприяння в отриманні якісних фотографічних знімків Віфліємських та Синайських мозаїк, а також надіслав обіцяну раніше свою статтю про мініатюри Хлудовської псалтирі.

Наступний лист, як можемо висувати з наявних матеріалів, був надісланий Антоніну Кондаковим взимку 1879/1880 рр., однак його нам виявити не вдалося. Про цю епістолу Никодим Павлович згадує у листі від 24 квітня 1880 р., відправленому okazією з одним з паломників до Святої Землі під час подорожі Н. Кондакова з Константинополя до Афін²⁹. Приблизний маршрут дозволяє уточнити текстологічні спостереження над листом Н. Кондакова, де зазначено таке: “те, що є у Константинополі,

1995, с. 97; И.Л. Кызласова, *Никодим Павлович Кондаков. Основные вехи биографии*, Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки / сост. И.Л. Кызласова, Москва 2004, с. 355. Це твердження є помилковим. Насправді Никодим Павлович очолив музей вже 1870 р.: В.В. Левченко, Г.С. Левченко. *Музей изящных искусств императорского Новороссийского университета: фонды, персоналии, судьба*, Вопросы музеологии 2 (6) (2012) 108.

²⁶ Н.Н. Лисовой, Р.Б. Бутова, *Указ. соч.*, с. 348, 360, прим. 62.

²⁷ Див. публікацію листів М. Мурзакевича у цій збірці.

²⁸ Цит. за: Л.А. Герд, *Архим. Антонин Капустин...*, с. 34. У статті не наводиться дата запису, проте за номером сторінки щоденника (153зв.), на яку посилається дослідник, порівнявши її з датою попереднього запису 2 травня (143), можемо встановити, що лист був написаний не пізніше кінця травня 1878 р.

²⁹ Подорож Н. Кондакова до Греції у 1880 р. дослідники не згадують, фігурують лише Єгипет та Туреччина: И.Л. Кызласова, *Никодим Павлович Кондаков...*, с. 357.

я побачив”, а “те, що в Афінах, я побачу”. Відтак, чітко простежується напрямок подорожі 1880 р.

Сам же лист був відправлений з одного з Кікладських островів Сіроса (Сіри), який лежить на шляху між цими двома означеними пунктами. Вочевидь, у Афінах Кондакову вдалося вирішити згадані у першому листі питання розширення колекції Музею красних мистецтв, адже цього року вона таки поповнилась великою збіркою теракот та інших мистецьких творів³⁰. У листі Кондаков знову звернувся до архімандрита Антоніна з низкою питань щодо фотографій мозаїк Віфлеєма та Синаю.

Після цього листа епістолярні стосунки між Антоніном та Кондаковим тривалий час прослідкувати не вдається, вочевидь, листування між ними на тривалий час – майже на десять років – припинилось. Не було і особистих зустрічей, адже у 1881 р. під час подорожі на Синай Н. Кондаков не зустрічався з о. Антоніном та не сповіщав його про свою подорож. Це засвідчує “мовчання” щоденника архімандрита за 1881 р.³¹, у якому Н. Кондаков не згадувався жодним словом. Втім, не можна повністю виключати можливість епістолярних контактів між ученими чи надсилання (або обмін) наукових досліджень. Проте наразі у моєму розпорядженні відсутні дані, які б підтверджували цю можливість.

Особисто зустрітись з о. Антонімом Никодиму Павловичу довелося через десять років, під час подорожі Кондакова до Сирії та Палестини у 1891–1892 рр.³² Відомості про цю зустріч занотував у своєму щоденнику архімандрит під 30 жовтня 1891 р.: “п. Кондаков, що одужав від хвороби і мав потребу у деяких книгах. Показ йому моїх монетних колекцій, рукописів та всієї бібліотеки. Здивувалась людина, коли побачила 13 томів мого Щоденника і дізналася, по початок йому покладено у 1832 році. Я пригрозив, що й сьогоднішній візит його буде занесений до цього зошита”³³.

До цього періоду перебування Кондакова у Святій Землі відноситься невеликий лист о. Антоніна, контекст якого свідчить про неможливість архімандрита за станом здоров’я прийняти запрошення від вченого на захід, який він називає “зібранням перипатетиків”. Лист не містить

³⁰ В.В. Левченко, Г.С. Левченко. *Указ. соч.*, с. 108, прим. 18.

³¹ Архімандрит Антонин (Капустин). *Дневник. Год 1881...*, с. 15–214.

³² В історіографії поширене твердження, що Н. Кондаков здійснив подорож у серпні-вересні 1891 р.: І.В. Тункина, *Н.П. Кондаков...*, с. 98; І.Л. Кызласова, *Никодим Павлович Кондаков...*, с. 355. Воно неправильне. Насправді сам Н. Кондаков свідчить, що подорож тривала восени та взимку 1891–1892 рр.: Н.П. Кондаков, *Археологическое путешествие...*, с. 47, 266, 273. Це повністю підтверджується дослідженими нами матеріалами.

³³ Цит. за: Л.А. Герд, *Архим. Антонин Капустин...*, с. 34.

року виконання, тільки дату – 5 лютого. Контекст дозволяє датувати епістолу 1892-м р., оскільки цього року Кондаков перебував у Єрусалимі та оглядав тут ризницю храму Гроба Господнього, що засвідчено у його “Археологічних мандрівках по Сирії та Палестині”³⁴: описуючи кришталевий “ковчежець” XII ст. він зазначає, що цей предмет поступив до ризниці не у 1893 р., а незадовго до 1891 р., оскільки “ми бачили його вже у 1892 р.”³⁵ Вочевидь, саме цей період знайомства з о. Антоніном згадує у своїх “Спогадах та думках” Н. Кондаков, оповідаючи про допомогу архимандрита у його наукових експедиціях по Єрусалиму та околицях.

Отже, проаналізувавши зміст епістол та з’ясувавши обставини їх появи, стало можливим уточнити не тільки питання особистих стосунків двох візантиністів, а й суттєво відкоригувати деякі помилкові дати у біографії Н. Кондакова. Наразі можна виділити два чіткі етапи контактів: перший, суто епістолярний, що відноситься до 1878–1880 рр.; другий, який слід назвати епістолярно-особистісним, відноситься до 1891–1892 рр. Обидва ці періоди єднає суто діловий характер взаємовідносин обох вчених, причому особливо важливими вони були саме для Кондакова, який регулярно звертався до о. Антоніна по допомогу в отриманні або сприянні отриманню матеріалів для власних наукових студій. Тому не буде перебільшеним твердження, що епістолярне та особисте спілкування з архимандритом Антоніном (Капустіним) відіграло важливу роль у “палестинських” дослідженнях Н. Кондакова.

* * *

Листи Н. Кондакова до о. Антоніна зберігаються у фондї Канцелярії обер-прокурора священного Синоду (1721–1917) – Колекції архівних документів 1677–1901 рр. (ф. XIII) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Лист, а точніше, записка, о. Антоніна до Никодима Павловича знаходиться у особистому фондї Н. Кондакова (ф. 115) Санкт-Петербурзького філіалу Архіву Російської академії наук³⁶. Листи друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

³⁴ Можливо, що саме з цими відвідинами пов’язане запрошення Кондаковим архимандрита Антоніна на “зібрання перипатетиків”, від якого той чемно відмовляється у своїй записці.

³⁵ Н.П. Кондаков. *Археологическое путешествие...*, с. 273, прим. 1.

³⁶ На існування цього листа мою увагу звернула директор СПФ АРАН І. Тункіна, за що вважаю за потрібне подякувати їй за допомогу.

1. *Н. Кондаков – архимандриту Антоніну, Одеса – Пірей, 27 березня 1878 р.*³⁷

Одесса, 27 марта [1878 г.].

Ваше Высокопреподобие Милостивый Государь!

Узнавши от нашего вице-президента³⁸ Н.Н. Мурзакевича³⁹, что Вы в настоящее время, по случаю войны⁴⁰, находитесь в Афинах⁴¹, я воспользовался случаем, чтобы просить Вас удостоить меня принятием⁴² моих археологических трудов. Высоко ценя в Вас известного знатока и ценителя византийско-православных древностей, я желал подвергнуть⁴³ Вашему опытному взгляду эти труды: Вы так много видели по греческим лицевым рукописям, что, может быть, не оставите меня своими замечаниями и сообщениями.

Сочинение мое по византийскому искусству есть начало общего исследования: на днях получу из Москвы отписки дополнений к нему о Хлудовской Псалтири IX в.⁴⁴ с 16 табл[ицами] рис[унков] и не замедлю Вам выслать, равно как и общую историю христианского искусства, которую начну печатанием с осени.

Я очень интересовался бы видеть Ваши греческие и русские лицевые рукописи. Не найдете ли Вы возможность приложить в письме, которым Вы меня почтите, список этих рукописей?

Вообще говоря, археолог в Одессе поставлен в безвыходное положение: нечего видеть, нечего и приобрести, иначе как за границей. Музей, которым я при университете заведую, имеет свои средства, но где купить древностей византийских у нас? Если бы Вы были столь любезны, при случае указали бы нам на какую-либо коллекцию или вещи, продающиеся на Востоке, или направили бы их к нам, мы были бы Вам чрезвычайно благодарны.

³⁷ Зверху у правому куті червоним чорнилом о. Антоніном виконано напис “Пірей. 6 апр[еля] 1878”.

³⁸ М. Мурзакевича обрано вице-президентом Одеського товариства історії та старожитностей 10 березня 1875 р.: *Летопись общества с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1879 года*, ЗООИД 11 (1879) 438.

³⁹ Мурзакевич, Микола Никифорович (1806–1883) – історик, археолог, викладач, згодом директор Ришельєвського ліцею (1853–1857), один з засновників, секретар, згодом вице-президент Одеського товариства історії та старожитностей. Див.: *Н.Н. Мурзакевич [некролог]*, ЖМНП 230 (1883) 81–89.

⁴⁰ Мовиться про Російсько-турецьку війну 1877–1878 рр.

⁴¹ На аркуші більш точно вказане місце перебування Антоніна – Пірей, порт поблизу Афін.

⁴² Далі знаходиться закреслене “от меня”.

⁴³ Далі знаходиться закреслене “их”.

⁴⁴ Пергаменний кодекс, що містить текст Псалтирі, оздоблений мініатюрами. Умовно датується 850 р. Вірогідним місцем написання вважається Константинопольський Студійський монастир. Одна з найдавніших Псалтирей, одна з трьох, що збереглися від IX ст. Назву отримала від власника О. Хлудова. Нині зберігається у Державному історичному музеї у Москві.

В прежнее время еще привозили в Одессу иногда монеты, теперь с войною все это прекратилось. Раскопки Танагры⁴⁵ обогатили терракотами все музеи заграницы, ничего не досталось только в Россию. А русские люди, живущие на Востоке, приняли к тому же за правило продавать древности в Париж и Лондон.

Сам я на Востоке еще не бывал, и когда собрался, разразилась война. Мы интересуемся и старинными иконами, но все мои попытки достать что-нибудь по этому остаются доселе тщетными.

Я как-то слышал, что русский посланник в Афинах⁴⁶, владеющий значительною коллекцією древностей и особенно терракот, собирается уступить ее⁴⁷; не откажите уведомить меня об этом.

Все эти вопросы и просьбы я осмеливаюсь представлять Вашему Высокопреподобию лишь с тем, чтобы никак не затруднять Вас, и только потому, что уверен в Вашем просвещенном содействии всяким отечественным начинаниям на пользу нашей православной древности.

Если Ваше В[ыско]п[реподобие] удостоит меня письмом, то благоволите адресовать его в Одессу, Университет, профессору Никодиму Павловичу Кондакову.

С истинным почтением имею честь пребыть Вашего Высокопреподобия покорнейший слуга

Н. Кондаков.

IP ЦНБУВ, ф. XIII, од. зб. 1518, арк. 1–2зв., автограф.

2. *Н. Кондаков – архимандриту Антоніну, Одеса – Пірей, 6 вересня 1878 р.*⁴⁸

Одесса, 6 сентября [1878].

Ваше Высокопреподобие Милостивый Государь!

По возвращении в Одессу из продолжительного путешествия по Крыму (где я находился для раскопок, по службе своей в Имп[ераторской]

⁴⁵ Танагра – стродавнє античне місто у Беотії (Греція), на північному заході Балканського півострова. Місто стало відомим завдяки тому, що тут виготовляли дуже популярні за часів елінізму теракотові статуєтки. У 1870 р. в місті був виявлений некрополь, тоді ж почались його грабіжницькі розкопки. З 1873 р. естафету археологічних розкопок “перехопило” Афіньське археологічне товариство, проте на той час маже вся площа некрополя була розкопана грабіжниками.

⁴⁶ Мовиться про Сабурова, Петра Олександровича (1835–1918), російського дипломата, колекціонера, який з 1870 по 1879 рр. був надзвичайним посланником та повноважним міністром у Греції.

⁴⁷ Під час перебування у Греції П. Сабуров зібрав велику колекцію, у тому числі й танагрських теракот. У 1884 р. вона була придбана Державним Ермітажем. Публікацію цих та інших теракот музею див.: Г.Д. Белов. *Теракоти Танагры*, Ленинград 1968, 96 с.

⁴⁸ Зверху у правому куті червоним чорнилом о. Антоніном написано “22 сентября 1878 г.”.

археолог[ической] комиссии)⁴⁹, я имел удовольствие найти Ваше столь любезные и обязательные письма.

По совету Вашему и по необходимости я решил дела о приобретении коллекции в Афинах лучше отложить до того времени, когда буду иметь случай лично посетить Грецию. Надеюсь, что мне удастся это путешествие в начале будущей весны. С ним связана поездка в Солунь⁵⁰, которую я давно имею в виду для окончания своего труда по византийским мозаикам. Все подобные памятники в Италии⁵¹ мною осмотрены; остается Восток⁵², и это, конечно, самая трудная часть.

Не имеете ли Вы сведения о том, какие из мозаик в Вифлиеме⁵³ были сняты фотоаппаратами? Эти мозаики были единственно в XVII в. срисованы и очень дурно для известного издания Чиампини, *Vetera monumenta*⁵⁴. Если есть фотографии в продаже, не могу ли я их приобрести. Всякое Ваше содействие будет для нас источником истинной благодарности.

Древнейшая мозаика (эпохи Константина Великого) существует на Синае⁵⁵. Нельзя ли с нее снять фотографический снимок? Все расходы на это я принял бы на себя.

Посылаю Вам при этом экземпляр изданной мною статьи⁵⁶ о древней (IX в.) греч[еской] Псалтири, принадлежащей А.И. Хлудову⁵⁷.

⁴⁹ Імператорська Археологічна комісія була заснована у 1859 р. при Міністерстві імператорського двору. Займалась дослідженнями, охороною та реставрацією пам'яток. З 1889 р. була єдиною державною установою, що видавала дозволи на розкопки на державних, міських та селянських землях. Ліквідована у 1919 р., її функції перейшли до Російської академії історії матеріальної культури.

⁵⁰ Слов'янська назва одного з найдавніших та найбільших міст Греції – Фессалонік. Грецію Н. Кондаков відвідав у 1880 р.

⁵¹ Подорож Н. Кондакова до Італії для ознайомлення з її пам'ятками відбулась у 1872 р.: И.Л. Кызласова, *Никодим Павлович Кондаков...*, с. 357.

⁵² Перші поїздки на схід Н. Кондаков здійснив у 1880 та 1881 рр.: Там же, с. 357.

⁵³ Місто на Іудейському нагір'ї, у якому народився Ісус Христос. Нині це територія Палестинської автономії. Головна християнська святиня міста – Базилика Різдва Христового. Докл. див.: *Вифлеєм*, ПЭ, т. 8, с. 597–603. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/158886.html>.

⁵⁴ Чиампіні, Йоанн (1633–1698) – священник, церковний історик та археолог, автор книги “*Vetera monumenta: In quibus praecipue musiva opera sacra et profanarumque aedium structura, ac nonnulli antiqui ritus, dissertationibus, iconibusque illustrantur*” (Рим 1690, ч. I; 1747, ч. II–III).

⁵⁵ Мовиться про мозаїку “Преображення” у консі апсиди базилики Преображення Господнього Синайського монастиря, час появи якої відноситься до епохи Юстиніана I (527–565). Докл. див.: В.Н. Лазарев, *История Византийской живописи*, Москва 1986, с. 48.

⁵⁶ Н.П. Кондаков, *Миниаторы греческой рукописи Псалтыри IX века из собрания А.И. Хлудова*, Древности. Труды ИМАО 7 (1878) 162–183.

⁵⁷ Хлудов, Олексій Іванович (1818–1882) – російський підприємець, меценат, власник великого зібрання давніх рукописів та стародруків. По смерті заповів власну бібліотеку Нікольському єдиновірчому монастирю у Москві. З 1917 р. більша частина зібрання після націоналізації потрапила до колекції Державного історичного музею.

А.И. Хлудов принял на себя все расходы, но литография вышла все-таки неудачной.

С истинным почтением и глубокою преданностью остаюсь, Ваше Высокопреподобие, покорнейший слуга

Н. Кондаков.

IP ЦНБУВ, ф. XIII, од. зб. 1519, арк. 1–2, автограф.

3. *Н. Кондаков – архимандриту Антоніну, Сира – Єрусалим, 24 квітня 1880 р.*⁵⁸

Сира⁵⁹, 24 апреля [1880].

Ваше Высокопреподобие Милостивый Государь!

Не имея сведений о том, изволили ли Вы получить мое письмо к Вам, отправленное нынешнею зимою, пользуюсь случаем и оказиею, чтобы писать Вам уже отсюда.

Отец Пимен⁶⁰, отправляющийся на поклонение Святым Местам, обязательно взялся доставить Вам лично это письмо.

Как я писал уже Вам прежде, я занимаюсь, и уже с давних пор – историею византийских мозаик. Самая интересная и вместе с тем наиболее трудная часть этой истории – это мозаики, находящиеся на Востоке. То, что есть в Константинополе, я видел и снял или срисовал; то, что в Афинах, я увижу и постараюсь снять фотографически или срисовать также. Афонские мозаики сняты и мне известны.

Но все то, что находится в глуби Востока, остается мне пока недоступным: мозаики мон[асты]ря св. Екатерины на Синае и мозаики Вифлеема. Вы видели, описали и знаете первые. Вы знаете также рисунок, приложенный к недавно изданной части путешествия Авр.С. Норова⁶¹. Я только угадываю, что рисунок этот неверен, что весь фриз с изображениями пророков, патриархов и апостолов по кайме главной мозаики написан по-новому. Объясните мне, происходит ли это от рисовальщика, или принадлежит самой мозаике.

⁵⁸ Зверху у правому куті червоним чорнилом о. Антоніном виконано напис “Иерусалим. 7 мая 1880 г.”.

⁵⁹ Російська назва грецького о. Сирос в Егейському морі, одному з найзаселеніших в архіпелазі Кіклади.

⁶⁰ Особа не ідентифікована, вочевидь, один з численних прочан до Святої Землі.

⁶¹ Норов, Аврам Сергійович (1795–1869) – державний діяч, вчений, бібліофіл, подорожник. Здійснив низку подорожей на Близький Схід. Подорож А. Нірова до Святої Землі, яку згадує Н. Кондаков, відбулась у 1861 р., але опис цієї подорожі побачив світ тільки у 1878 р., вже після смерті автора: А.С. Норов, *Иерусалим и Синай. Записки второго путешествия на Восток* / под ред. В.Н. Хитрово, Санкт-Петербург 1878.

И еще попрошу Вас о мозаиках Вифлеема: пишут, что в церкви Рождества еще существуют те мозаики на стенах, которые видел Иез[уит] Карем (Quaresmius) в XVII в.⁶², а также в церкви над гротом еще видны мозаики потолка. Нет ли фотографических или иных снимков и рисунков с этих мозаик? И не будете ли Вы столь милостивы, чтобы вспомнить мою просьбу и снабдить меня чем-либо для точнейшего их описания. Дурной рисунок приложен у Чиампини и копия надписей, поименовывающих вселенские и иные соборы, – это все, чем я владею.

Если Ваша милость ко мне будет, не оставьте прислать мне экземпляр своих сочинений и путешествия. Для меня это будет хлеб насущный в моем предприятии.

Ехать самому в Иерусалим не имею теперь ни времени (отпущен из Университета лишь на 28 дней), ни средств. Надеюсь на будущее.

С истинным почтением и преданностью остаюсь Вашего Высокопреподобия покорнейший слуга

Н. Кондаков.

IP ЦНБУВ, ф. XIII, од. зб. 1520, арк. 1–2зв., автограф.

**4. Архімандрит Антонін – Н. Кондакову, Єрусалим – Єрусалим,
5 лютого 1892 р.**

Глубокоуважаемый Никодим Павлович!

При пожеланиях Вашему собранию перипатетиков⁶³ интереса и пылу, я сегодня должен оставаться дома.

Привет Вам и собеседникам Вашим, знающим меня – м[онаха] *Антонина*.

5 февр[аля 1892 г.]
[Иерусалим].

СПбФ АРАН, ф. 115, оп. 4, спр. 22, арк. 1, автограф.

⁶² Мовиться про Франческо Кварезмі (1583–1656) – монаха-францисканця (а не єзуїта, як пише Кондаков), відомого богослова та сходознавця, який тривалий час мешкав на Близькому Сході (Сирія, Палестина), був хранителем Храму Гроба Господня у Єрусалимі. У своїй книзі “Historica theologica et moralis Terræ Sanctæ elucidatio: in qua pleraque ad veterem et præsentem eiusdem Terræ status spectantia accurate explicantur, varii errores refeluntur veritas fideliter exacteque discutitur et comprobatur. Opus non tantum ad terram sanctam proficiscentibus sed etiam Sacræ Scripturæ studiosis et divini verbi præconibus utilissimum”, виданій у Антверпені у 1639 р., наводив описи пам’яток Святої Землі, у тому числі їх монументального живопису.

⁶³ Перипатетики (досл. – ті, що ходять туди-сюди) – назва філософської школи Арістотеля в Афінах.